

OKNYOMOZÁS A BORIAK UTÁN

Csapody Tamás: *Bori munkaszolgálatosok*

■ A második világháború alatt megközelítőleg ötvenezer magyar zsidó szolgált a keleti fronton munkaszolgálatosként. Az 1943-ban és 1944-ben a jugoszláviai Borba vezényelt hatezer munkaszolgálatos ennél kisebb csoportot képezett, de egyáltalán nem tekinthető jelentéktelennek sem számát, sem sorsát illetően.

Csapody Tamás hosszú évek óta kutatja a boriakat, és terjedelmes könyvének megjelenését számos szaktanulmánnyal alapozta meg. Ezekre a korábbi szövegekre alapozva adta közre 2011-ben az alapkutatásokra épülő és a témával korábban foglalkozó szerzők által kanonizált ismereteket korrigáló vagy felülíró könyvét. A magyarországi zsidóság második világháború alatti elpusztításának két legfontosabb eszköze a deportálások és a munkaszolgálatra való behívás volt. Csapody ez utóbbi áldozatainak állít emléket a könyvével, amely saját bevallása szerint nem monográfiának készült, hanem a bori munkaszolgálatosok történetének egy-egy aspektusába kíván részletekbe menő és teljességre törekvő betekintést nyújtani.

A kötet tehát nagyjából hatezer ember sorsáról és a rájuk vigyázó magyar katonákról szól. Zsidó munkaszolgálatosokat egy 1943. júliusi és egy 1944. tavaszi magyar-német megállapodás értelmében szállítottak, két 3000 fős csoportban Jugoszláviába. A második, 1944-es transzporttal került Borba többek között Radnóti Miklós és Justus Pál is. A színes- és nemesfémek termelő bori bányák korábban francia kézben voltak, és Párizs 1940. júniusi megszállása, majd Jugoszlávia 1941-es elfoglalása állította őket a német hadiipar szolgálatába. A németek számára nagyon hamar kiderült, hogy a nehéz munkakörülmények miatt nem tudnak elegendő munkaerőt toborozni, és a termelés fokozása és olcsóbbá tétele érdekében kényszermunkaerő alkalmazását határozták el. Így kezdtek el 1941 végétől Borban és a környékén légereket építeni, amelyekből 1944-re már mintegy 35 működött. A háború éve alatt 30–80 ezer munkás és kényszermunkás dolgozott ezekben a bá-

nyákban és a hozzájuk tartozó infrastrukturális építkezéseken. Köztük nemcsak zsidók, hanem bosnyákok, horvátok, magyarok, szerbek, szlovákok, olasz hadifoglyok (1943 májusától), elfogott partizánok, valamint cseh, francia, görög, lengyel és román munkások is voltak. A Magyarországról ide vezényelt hatezer munkaszolgálatosnak 93 százaléka volt zsidó, és őket az ország különböző területein állomásozó 14 munkaszolgálatos századból szedték össze. Ez egyben azt is jelentette, hogy mind kulturális, mind modernizációs szempontból egy igen homogén magyar zsidó kontingens került egyazon zászlóaljba. Sokan közülük korábban az ukrajnai frontot is megjárták, tehát már előzetes tapasztalatokkal rendelkeztek a magyar keretlegények kegyetlenségéről. Helyzetük abban különbözött a nem zsidó társaikétól, hogy ők fajelméleti szempontok szerint kerültek Borba, a velük szemben alkalmazott bánásmód általában sokkal brutálisabb volt, és a visszavonulás során történő kivégzéseknek nagyobb eséllyel estek áldozatául.

A magyar-német megegyezés értelmében a munkaszolgálatosok a Borba való megérkezésüket követően is a magyar keret fennhatósága alá tartoztak, ami gyakorlatilag azt jelentette, hogy magyar katonai parancsnokság alatt dolgoztak, magyar katonai hadbíróóság ítélkezett felettük, és rendfokozat nélkül ugyan, de katonai hierarchiában álltak. A megállapodás szerint a munkaszolgálatosok német katonai fejadagokat kaptak, a gyakorlatban viszont ez soha nem jutott el maradéktalanul hozzájuk, mert a keretlegények a nagy részét ellopták.

A bori munkakörülményekről és a szovjet csapatok előrenyomulása által kiváltott német visszavonulásról, valamint a magyar munkaszolgálatosok 1944 szeptemberét követő sorsáról számos visszaemlékezés és szakmunka is megjelent. Csapody Tamás a bevezető fejezetben lényegében ezeket összegzi, de már itt előrevetíti a kötetben végigvonuló forráskritikai módszerét. A szerző röviden ismerteti a két részre osztott magyar

munkaszolgálatosok kálváriáját, amely azal kezdődött, hogy a szovjet előrenyomulás következtében 1944. augusztus végén és szeptember elején az altáborokban dolgozó munkaszolgálatosokat visszarendelték Borba. A nehéz munkakörülmények, a kegyetlen bánásmód, a rossz higiénés viszonyok és a rossz étkeztetés ellenére a visszavonulásig a zászlóalj tagjai túlnyomó többségének sikerült életben maradnia. A hatezer magyar zsidó munkaszolgálatost két lépcsőben szándékoztak Magyarország felé és onnan Németországba indítani. Az első csoportba kerülő 3600 főnek a sorsa lényegében megpecsétlődött: pár százan megszöktek útközben, 1500 embert menet közben végeztek ki, további 1500 német koncentrációs táborokba került (közülük ötszázan maradtak életben). A kétezer fős második csoportot 1944. szeptember 29-én indították útnak, és két nap múlva a Tito-partizánok felszabadították őket. Döntő többségük Arad és Temesvár irányába próbált hazajutni, mások pedig beálltak a partizánok közé.

A kontextualizálás szerepét ellátó bevezető után a könyv résztemákat tárgyal, és közben élettörténeteket közöl velünk. Ettől válik egyszerre szigorúan adatolt pozitivistá történeti munkává és sorstörténetek láncolatává. Tulajdonképpen önálló esettanulmányokként is megálló fejezetekből tevődik össze a bori történet. Több mint hetven oldal foglalkozik az orvosokkal és az orvoslás, a gyógyítás bori lehetőségeivel. De ezeken az oldalakon nemcsak a nevesített zsidó orvosok éleletsorsával és bori tevékenységükkel ismerkedhetünk meg, hanem mindeközben képet alkothatunk a munkaszolgálatosok élet- és munkakörülményeiről, egészségi állapotáról, a gyakori munkabalesetokről. Ebben a fejezetben vállalkozik Csapody Tamás arra a hatalmas munkára, amelynek során táborszerkezeteket, útvonalakat és eseményeket rekonstruál, mindezt összevetve a korábbi, sokszor téves ismeretekkel.

Külön fejezetek foglalkoznak Justus Pál és Radnóti Miklós sorsával, de kettőjük története végigvonul a teljes könyvön is. Egyéb alfejezetekben is fontos utalásokat találhatunk rájuk vonatkozóan. Az első bori csoport újvidéki és dunántúli gyalogmenetét aprólékosan rekonstruálva lépésről lépésre követi a munkaszolgálatosok sorsát, köztük Radnótiét és Justusét. A Borból Magyarországra irányába gyalogmenetben elindított munkaszolgálatosok 1944. október 2-án érkeztek meg Újvidékre. A következő állomásuk Cservenka volt, ahol a magyar keret át-

adta őket a német katonáknak. A németek pedig már az első nap mintegy 700–1000 munkaszolgálatost kivégeztek. A túlélők útja Zomboron keresztül folytatódott Mohácsra és Bajára, ahol a kíséretüket újból magyar katonák vették át. A kivégzések vagy a különböző betegségek és sérülések által előidézett elhalálozások következtében az első csoporttal útnak indított bori munkaszolgálatosok közül kevesebb mint 1 400 személy érte el Hegyeshalomnál a határt, ahol a magyar katonák ismét átadták őket a németeknek. Többségük a német koncentrációs táborokban (Flossenbürg, Sachsenhausen) lelta a halálát.

A dunántúli gyalogmenet során végezték ki Radnóti Miklóst is. Csapody több forrás kritikai elemzésével jut el arra a következtetésre, hogy a Győr-közei Abdánál a költőnek és 21 társának a kivégzése nem lehetett az eddig általánosan elfogadott november 9-i napon. Az abdai kivégzésről készült tanúvallomások és egyéb források összevetése alapján a szerző egy nappal korábbi időpontban állapodik meg. Ez az egynapos eltérés ugyan jelentéktelennek tűnhet, de a történeti hűség szempontjából mindenképpen fontos.

A munkaszolgálatosok gyalogmenetét kísérő magyar katonák felelősségre vonásával és háború utáni sorsával közel százoldalas fejezetben foglalkozik Csapody. A keret leghírhedtebb tagjairól, köztük Marányi Endre bori táborparancsnokról, Tólas Andrásról, Juhász Pálról és Sisák Györgyről részletes életrajzi adatokat és pályafutást közöl, valamint ismerteti az ellenük lefolytatott népbírósági pereket és azok eredményét. A teljes keretlegénység nevesítésével is megpróbálkozik a szerző. A források szerint a munkaszolgálatosokat 12 magyar tiszt és egy 102 főből álló legénység kísérte. Közülük 64 személyt sikerült név szerint is azonosítani, a felelősségre vont vagy meggyanúsított katonákról pedig külön listát közöl. Itt hívja fel a figyelmet arra, hogy sok háborús bűnnel vagy emberiség ellen elkövetett bűncselekménnyel vádolható személy ellen nem folyt eljárás, vagy felmentették őket. Az egyik legjellemzőbb példa erre Marányi Ede bori táborparancsnok esete, akinek a felelősségre vonása elmaradt a háború után. Marányi 1944 végén Ausztriába távozott, ahol Fehér Antal álnéven élt. Innen, ugyanezen a néven Nyugat-Németországba költözött, és itt halt meg 89 éves korában, 1985-ben. Marányit 1946-ban távollétében háborús bűncselekmények elkövetésével